

Bir Kürt-Nasturi İttifakı: Hırvatalı Mehmet Ağa İsyanı

Mehmet Sabri Deniz

Tarih Bölümü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin Artuklu üniversitesi (MAÜ), Mardin, Türkiye

mdeniz@artuklu.edu.tr

Abstract:

The “Hırvatalı Mehmet Ağa Rebellion”, which was effective in Hakkari and its surroundings during the Crimean War, took a wide place in the archive documents of the period. During the war, Russia came into close contact with the Kurdish and Nestorian tribes residing in the region in order to occupy the Hakkari environs. As a result of this contact, Kurdish and Nestorian tribes rebelled against the Ottoman central authority and indirectly against England under the leadership of Croatian Mehmet Ağa and Patriarch Mar Şimun, allied with Russia, which they thought was the new ruler of the region. During the rebellion, Kurdish and Nestorian tribes acted together. The rebellion is remarkable because it took place shortly after Bedirhan Bey's military operations against the Nestorians of Hakkâri.

Keywords: Kurds, Nestorians, Croat Mehmet Ağa.

Özet:

Özet Kırım Savaşı sırasında Hakkâri ve çevresinde etkili olan “Hırvatalı Mehmet Ağa İsyanı” gerek Osmanlı gerekse de İngiltere’ye ait dönemin arşiv vesikalarında oldukça geniş bir yer tutmuştur. Savaş sırasında Rusya, Hakkâri çevresini ele geçirmek amacıyla bölgede meskûn Kürt ve Nasturi aşiretleriyle yakın temasa geçmiştir. Söz konusu temasın bir sonucu Kürt ve Nasturi aşiretleri bölgenin yeni hâkimi olarak düşündükleri Rusya’nın yanında Hırvatalı Mehmet Ağa ve Patrik Mar Şimun öncülüğünde Osmanlı merkez otoritesine ve dolaylı olarak İngiltere’ye karşı isyan etmişlerdir. İsyan sırasında Kürt ve Nasturi aşiretleri birlikte hareket etmişlerdir. İsyanın Kürt-Nasturi ilişkileri açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilen Cizre mütesellimi Bedirhan Bey’in 1840’lı yıllarda bazı Nasturi aşiretleri üzerine düzenlediği askerî harekâtlardan kısa bir süre sonra meydana gelmiş olması yönüyle oldukça dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Kürtler, Nasturiler, Hırvatalı Mehmet Ağa.

پوخته:

"سەرھەڵدانی مەھمەت ناغا ھەرقاتی" لە ھەکاری و دەرۆوبەری کە لە کاتی شەری قەرم روویدا، لە بەلگەنامەکانی نەرشیفی ئەو سەردەمدا رووبەریکی فراوانی گرتووە. لە کاتی شەردا، روسیا بە ئامانجی داگیرکردنی دەرۆوبەری ھەکاری، پەيوەندی بە عەشیرەتە کورد و مەسیحییە نیشەتەجێکانی ناوچەکە کرد. وەک دەرئەنجامێکی ئەم پەيوەندییە، عەشیرەتە کورد و مەسیحییەکانی ناوچەکە لەگەڵ روسیا وەک دەسەڵاتداری نوێی ناوچەکە، راستەوخۆ دژی دەسەڵاتی ناوەندی عەسمانی و ناپۆستەوخۆش دژی بەریتانیا سەرھەڵدانیان کرد. لە کاتی سەرھەڵدانەکاندا عەشیرەتە کورد و مەسیحییەکان پێکەوێ کاریان دەکرد. دەرکەوتنی بەدرخان بەگ بە ماوەیەکی کەم دوای ئەو ھێرشە سەربازییانەی کرانە سەر مەسیحییەکانی ھەکاری، مایەیی سەرنج و تێرمانە.

کلیلە وشەکان: ھەکاری، مەھمەت ناغا ھەرقاتی، کوردەکان، ناستورییەکان.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı ve sonrası süreçte meydana gelen çeşitli siyasî olaylar Hakkârîli Nasturilerin bölgedeki varlıklarının sonunu getirdi. Fakat bölgenin iki ana unsurunu oluşturan Kürtlerin ve Nasturilerin Hakkârî ve çevresindeki ilişkilerinin köklü bir geçmişi bulunmaktaydı. Yüzyıllarca imtiyazlı bir idarî yapıya sahip tarihî Hakkârî emirliğinin idarî ve askerî gücünü iki unsurun aşiret konfederasyonları oluşturmaktaydı (Badger, 1852; Campanile, 2009; Deniz, 2021; Drouville, 1825; Lazarev, 2015; Pinkerton, 1811) Buradan hareketle Rondot 1930'lu yıllarda kaleme aldığı bir makalesinde emirliği bir "Müslüman-Hristiyan" veya "Kürt-Nasturi" teşekkülü olarak nitelendirmiştir (Rondot, 1936, s. 8) Osmanlı Devleti, merkezileşme politikalarının bölgedeki uygulamaları çerçevesinde 1840'lı yıllarda Hakkârî emirliğinin imtiyazlı idarî yapısına son verdi. Hakkârî emirliğinin imtiyazlı idarî yapısının tasfiyesi Kürt-Nasturi ilişkilerini derinden etkiledi. Özellikle bu süreçte Cizre mütesellimi Bedirhan Bey'in bazı Nasturi aşiretleri üzerine düzenlediği askerî harekâtlar, literatürde genellikle bir Kürt-Nasturi çatışması şeklinde ele alınarak iki unsurun birbiriyle olan tarihî ilişkilerindeki yerine vurgu yapılmıştır. (Jwaideh, 2016, s. 141-151; Bruinessen, 2006, s. 276-277; Kieser, 2005, 103-105; s. 2006).

Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı, 19. yüzyıldaki Kürt-Nasturi ilişkileri hakkında literatürde bahsi geçen değerlendirmelerin yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Avaryanov, Rus arşivlerine dayanarak söz konusu isyanda Kürt ve Nasturi aşiretlerinin Mar Şimun Abraham'ın öncülüğünde hareket ettiğini belirtir (Averyanov, 2010, s. 137-138). Ancak Osmanlı arşivlerinde daha çok Hırvatalı Mehmet Ağa'nın ismi ön plana çıkmıştır. Bu makale şu sorulara yanıt bulmaya çalışmıştır: İster Mehmet Ağa'nın ister Mar Şimun Abraham'ın öncülüğünde olsun, katliamla özdeşleşen Bedirhan Bey'in söz konusu askerî harekâtlarından yaklaşık 10 yıl gibi kısa bir süre sonra Kürtler ve Nasturiler nasıl yeniden bir araya gelmişlerdi? Ayaklanma bölgedeki tüm Kürt ve Nasturi aşiretleri tarafından destek görmüş müydü? Kırım gibi küresel ölçekli bir savaşın bölge açısından olası büyük sonuçlarının isyan üzerinde ne gibi bir etkisi olmuştur? Osmanlı merkez otoritesinin ve savaş sırasında müttefiki olan İngiltere'nin ayaklanmaya yaklaşımları nasıl olmuştur? Kırım Savaşı'ndan sonra imzalanan Paris Barış Antlaşması'nın ayaklanmanın seyri üzerinde nasıl bir etkisi olmuştur?

Mart 1855'te (veya daha öncesinde) başlayıp Nisan 1856'ya kadar devam eden ve dönemin arşiv vesikalarında "Hakkârî ihtilali" veya "gâile-i Ekrâdiye" şeklinde de ifade bulan Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı gerek bölge tarihi gerekse de Kürt-Nasturi ilişkileri açısından önemli bir tarihî olaydır (BOA, İ.DH, 345/22752, 3 Nisan 1856; BOA, A.MKT.UM, 232/91, 15 Ağustos 1856). Dönemin

resmî yazışmalarında uzun uzun yer almasına rağmen söz konusu isyan, bugüne kadar ne akademik ne de benzeri bir çalışmaya konu olmuştur. Konu üzerinde yapılan herhangi bir çalışmanın olmamasından dolayı isyanın konumuzla ilgili boyutuna (Kürt-Nasturi ilişkileri ile ilgili yönüne) geçmeden önce Hırvatalı Mehmet Ağa'ya ve isyanın genel seyrine bir göz atılması gerekmektedir.

Hırvatalı Mehmet Ağa

Hırvata, günümüzde Hakkâri ilinin Yüksekova ilçesine bağlı Büyükçiftlik köyünün eski adıdır. Mehmet Ağa (Ağayı Sêşepik) Pinyanişi aşiretinden Zeydanî kabilesine mensuptur¹. Dönemin arşiv vesikalarından Mehmet Ağa'nın 1850'li yıllarda Pinyanişi aşireti rüesasının önde gelen isimlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Mehmet Ağa'nın ismi, ilk kez 1840'lı yılların sonlarındaki Nurullah Bey isyanı ile bağlantılı olarak arşiv vesikalarında rastlanılmaktadır. 1849'un başlarında Nurullah Bey'e karşı düzenlenen askerî harekât sırasında onunla beraber hareket eden Mehmet Ağa'ya gerekli teminatlar verilerek Osmanlı merkez ordusunun yanında yer alması sağlanmıştır (BOA, İ.MVL, 148/4190, 9 Haziran 1849). Anadolu Ordusu müşiri Mehmet Reşit Paşa, Nurullah Bey isyanı sırasındaki tavrına rağmen Mehmet Ağa'nın *erbab-ı usâtta/şekavetten* olması hasebiyle bölgeden uzaklaştırılmasını Dersaadet'ten talep etmiştir (BOA, İ.MVL, 148/4190, 3 Haziran 1849).

24 Temmuz 1849'da ilgili yazının görüşüldüğü Meclis-i Vâlâ'da Mehmet Ağa'nın tam olarak ne ile suçlandığının ve bölgeden uzaklaştırılması hususunun detaylandırılması için gerekli yazışmaların yeniden yapılması istenmiştir. Ayrıca meselenin sadece askerî boyutuyla ele alınamayacağını bu yüzden Van-Hakkâri valisi Ahmet İzzet Paşa ve uzun süreden beri bölgede çeşitli görevlerde bulunmuş ve hâlâ bulunmakta olan Kürdistan eyaleti valisi Mehmet Esat Paşa'nın da konu hakkındaki görüşlerine başvurulmasının maslahat icabı uygun olacağı belirtilmiştir (BOA, İ.MVL, 148/4190, 24 Temmuz 1849; BOA, A. MKT, 222/20, 4 Eylül 1849; BOA, A. MKT.MVL, 18/64, 4 Eylül 1849).

Anadolu Ordusu müşiri, ikinci yazışmasında Hırvatalı Mehmet Ağa'nın rüesâyı Ekrâd'dan olduğu için yaradılışı gereği (*cibilliyet-i aslîlerinde merkûz olan*) isyana meyilli bir şahıs olduğunu ve başka bir bölgeye sürgün edilmesinin gerekliliği yönünde görüş beyan etmiştir (BOA, İ.MVL, 157/4513, 29 Kasım 1849). Benzer görüşler bölgenin diğer üst düzey bürokratlarından Ahmet İzzet ve Mehmet Esat paşalar tarafından da dile getirilmiştir. Ayrıca İran ile sürdürülen hudut müzakerelerinin sonuçlandırılmadan Mehmet Ağa ve diğer aşiret liderlerinin yeniden bölgeye dönmelerinin sakıncalı olacağı ve bu duruma müsaade edilmemesi gerekliliğinin altı çizilmiştir (BOA, İ.MVL, 157/4513, 7 Kasım 1849; BOA, İ.MVL, 157/4513, 18 Ekim 1849).

Bölgeden gönderilen görüş yazıları Meclis-i Vâlâ'da yeniden değerlendirilmiş, İran ile olan hudut meselesinin sonuçlandırılıncaya kadar Hırvatalı Mehmet Ağa'nın Tokat'a; yine Pinyanişi aşireti rüesasından Mirza ve Nizar ağaların ise Sivas'a aileleriyle beraber sürgüne gönderilmesi yönünde Bâbiâli'ye görüş beyan edilmiştir (BOA, İ.MVL, 157/4513, 19 Aralık 1849; BOA, İ.MVL, 157/4513, 20 Aralık 1849). Ancak konu ile ilgili arz tezkeresinde farklı bir durum ile karşılaşılmaktadır. Aynı

¹ Zeydanîler, Yüksekova'dan (Gever) göç edip Çukurca'ya (Çelê) yerleşmiş bir kabiledir. Zeydanî asıllı bilinen ilk tarihi şahsiyet 16. yüzyılın sonlarında Hırvata'da ikamet eden Mirza Muhammed'dir. (02.02.2022 tarihinde Hakkari Üniversitesi'nden Yaşar Kaplan ile yapılan görüşme).

tarihlerde bölgeden uzaklaştırılması kararı verilen Müküslü Abdal Bey ile beraber Mehmet Ağa ve diğer aşiret liderleri Sivas ve Tokat yerine -Bedirhan Bey ve Nurullah Bey gibi- aileleri ve yakınlarıyla beraber Girit'te zorunlu ikametine ve buradaki geçimleri için ise uygun bir maaşın tahsisine karar verilmiştir (BOA, İ.MVL, 157/4513, 19 Aralık 1849).

Belli bir süre Erzurum'da tutulan Mehmet Ağa daha sonra Abdal Bey ile beraber İstanbul'a gönderilmiştir. Kısa bir süre İstanbul'da Zaptiye Müdürlüğü'nde tutulan Mehmet Ağa'nın sürgün yeri ile ilgili yeniden bir değişiklik yapılmıştır. Başta Bedirhan Bey olmak üzere bölgenin birçok ileri geleninin (*rüesâ-yı Ekrâd*) bir arada olmasının sakıncalı olacağı ve bu yüzden Mehmet Ağa'nın Girit yerine Rodos Adası'nda zorunlu ikametine karar verilmiştir (BOA, İ.MVL, 170/5057, 4 Haziran 1850; BOA, A.AMD, 18/97, 2 Haziran 1850).

Mehmet Ağa'nın Rodos Adası'ndaki zorunlu ikameti uzun sürmediği anlaşılmaktadır. Dönemin yazışmalarında 1853'ün sonlarında (veya 1854'ün başlarında) adadan firar ederek yeniden Hakkâri'ye döndüğü belirtilmektedir (BOA, İ.MMS, 4/135, 26 Aralık 1854)². Fakat Hakkâri'ye döndüğü sıralarda bölgede, tutuklandığı 1849'dan farklı bir siyasî atmosfer bulunmaktaydı. Mayıs 1853'ten beri Eflak ve Boğdan konusunda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında devam eden gerilim, Ekim başında savaş (Kırım Savaşı) halini almıştı. Kısa bir süre sonra ise General Gorçakof komutasındaki Rus Kafkas ordusunun Kars'a doğru ilerlemesi bölgeyi de başlamış olan Osmanlı-Rus savaşının birer ana cephesi haline getirmişti.

Kafkasya/Kars cephesinde Rusya'ya karşı savaşmak üzere bölgede *başiboşuk* asker toplamakla görevlendirilen Bohtan beylerinden İzzeddin Şîr, bölgedeki savaş koşullarından kaynaklı otorite boşluğundan yararlanarak Kasım 1854'ten itibaren Osmanlı merkez otoritesine karşı İran sınır bölgesinden Diyarbakır'a kadar olan geniş sahada (dolayısıyla Hakkâri ve çevresini de içine alan) büyük bir isyan başlatmıştı (Öğün, 2010, s. 99-107). Muhtemelen ülkedeki ve bölgedeki bu olağanüstü durumdan dolayı Hırvatalı Mehmet Ağa'nın Rodos Adası'ndaki firarı ve Hakkâri'ye dönüşü 1856'ya kadar dikkate değer bir konu başlığı olarak görülmemiştir. En azından konu, bu dönemde Dersaadet ile bölge arasında yapılan yazışmalarda yer almamıştır.

Kırım Savaşı ve İzzeddin Şîr Bey isyanı sırasında Hakkâri kaymakamlığı görevini yürüten Mustafa Paşa ve diğer görevliler (Van-Hakkâri valisi, Anadolu Ordusu müşiri...) firarî Mehmet Ağa'nın Hakkâri'ye dönüşünü -bilerek veya bilmeyerek- Dersaadet'e bildirmemişlerdir (BOA, HR.MKT, 164/17, 24 Ağustos 1856). Durumu Dersaadet'e bildirmek bir tarafa onu, Hakkâri'de aşiretli Nasturilerin de meskûn bulunduğu geniş bir bölgenin resmî idarecisi olarak atanması için Dersaadet'e teklifte bulunmuşlardır. Bu teklifin bir sonucu 4 Kasım 1855 tarihli sadrazamlık tezkeresinde, Mehmet Ağa'nın Çal ve Tiyarî müdürlüğüne atandığı belirtilmektedir (BOA, İ.MVL, 343/14830, 1855). Başka bir arşiv vesikasında ise görev yeri "Gevâr kazası müdürü" olarak geçmektedir (BOA, HR.MKT, 164/17, 23 Ekim 1856). Hakkâri ve çevresinde oldukça geniş bir idari sahanın vergilerini toplamakla görevlendirildiğini söylemek mümkündür. Ancak bu görevlendirmenin sadece vergi toplamakla sınırlı olmadığı da anlaşılmaktadır. Bölgede misyonerlik faaliyetlerini yürüten ABCFM

² Hakkâri meclisinin 8 Şubat 1856 tarihli mazbatasında Mehmet Ağa'nın Rodos Adası'ndan 2 yıl önce (1854 yılının başlarında) firar ettiği ve bölgeye döndüğü belirtilmektedir (BOA, A.MKT.UM, 228/81, 8 Şubat 1856; BOA, HR.MKT, 164/17, 23 Ekim 1856)

mensubu Rhea'ya göre Hırvatalı Mehmet Ağa, bu dönemde -neredeyse- Çölemerg ve Gevar'ın paşası (kaymakamı) konumundaydı (The Missionary Herald, 1856, s. 142)

Hakkâri ve çevresine dönüşü padişah fermanı ile süresiz olarak yasaklanmış olmasına rağmen Mehmet Ağa'nın Rodos Adası'ndan firar etmesi ve Hakkâri'ye dönmesi kadar bölgede elde ettiği güç de dikkat çekicidir. Kısa süre içinde bölgede elde ettiği bu nüfuzun İzzeddin Şîr Bey isyanı ile doğrudan alakalı olduğu tahmin edilmektedir. Bâbiâli, Kasım 1854'ten beri isyan halinde bulunan İzzeddin Şîr Bey'e karşı, 1855'in başlarında, bir askerî harekâtın yapılmasına karar verdi. Düzenlenecek olan askerî harekâtın komutanlığına Kürdistan valisi Ahmet İzzet Paşa getirildi (Öğün, 2010, s. 215-232). Ahmet İzzet Paşa'nın ilgili askerî harekât için hazırladığı planın maddeleri arasında, İzzeddin Şîr Bey ile beraber hareket eden Kürt beylerine *kaza müdürlüğü* benzeri görevlerin tevdi edilerek onların Osmanlı merkez ordusunun yanında yer almasının sağlanması da bulunmaktaydı. Hakkâri kaymakamı Mustafa Paşa, İzzeddin Şîr Bey isyanı ile ilgili bir yazısında; Şataklı Ömer Ağa, Gevdan ve Mamhuran ağaları ile beraber Hırvatalı Mehmet Ağa'nın da İzzeddin Şîr Bey ile beraber hareket ettiğini belirtmekteydi (BOA, İ.MMS, 4/135, 26 Aralık 1854). Dolayısıyla Mehmet Ağa'ya Gevar kazası (veya Çal/Tiyarî) müdürlüğü görevi, Ahmet İzzet Paşa'nın bahsedilen harekât planı çerçevesinde, İzzeddin Şîr Bey ile beraber hareket etmesini engellemek için tevdi edildiği anlaşılmaktadır.

İzzeddin Şîr Bey isyanı 1855'in Mart ayında düzenlenen askerî harekât ile bastırıldı (Öğün, 2010, s. 254-259). Ancak aynı tarihlerde bölgede havaların ısınması ile bu kez Rusya'nın Kars ve Van'a doğru büyük bir saldırısı başladı (Averyanov, 2010, s. 136). Saldırı, Kasım 1855'te Rusların Kars'ı işgal etmesiyle sonuçlandı (Celil, 1992, s. 169). Ruslar bu saldırı ile aynı zamanda Van ve Hakkâri çevresini de ele geçirmek ve Kafkasya cephesindeki işgallerini kalıcı hale getirmek istemekteydiler. Muhtemelen bu politikanın bir sonucu Rus komutanlar, zaten uzun süredir diyalog halinde oldukları bölgedeki kimi Kürt ve Nasturi aşiret liderleri ile ilişkilerini daha da geliştirmeye başladılar (The Missionary Herald, 1856, s. 175).

Hırvatalı Mehmet Ağa İsyanı

Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa'ya göre 1855'in sonlarında baş gösteren Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı, Kars'ın Rusya'nın işgaline uğramış olmasının ve bu işgale bağlı olarak Hakkâri ve çevresinde oluşan otorite boşluğunun (veya Rusya'nın bölge üzerinde oluşan siyasî veya askerî nüfuzunun) bir sonucu ortaya çıkmıştı (BOA, İ.DH, 345/22752, 3 Nisan 1856). Amerikalı misyonerlere göre Mehmet Ağa, Kafkasya cephesindeki Rus komutanlar ile başından beri diyalog halindeydi. Daha önce de -İzzeddin Şîr Bey isyanı sırasında- bölgedeki Kürt aşiretleri ile Rus komutanlar arasındaki iletişimi sağlamıştı (Marsh, 1869). Mehmet Ağa gibi Nasturi aşiretlerinin lideri konumundaki Patrik Mar Şimun da -aşağıda detaylandırılacağı üzere- bu dönemde Rusya'nın bölge üzerinde siyasî hâkimiyet kurma ihtimaline karşı bu duruma uygun bir siyasî tavır belirleme gayreti içindeydi (Averyanov, 2010, s. 137-138).

Hırvatalı Mehmet Ağa isyanının ilk günleri ile ilgili olarak ne Osmanlı Devleti'ne ait arşiv vesikalarında ne Batılı misyonerlerin raporlarında kayda değer bir veri bulunmaktadır. Kırım Savaşı'nın oluşturduğu koşullardan Amerikalı misyonerler bu dönemde bölgeyi terk etmişlerdi. Ancak isyanın Gevar kazası müdürü Mehmet Ağa'nın kendi idarî sahasında tahsil ettiği vergi

kalemlerine el koymasıyla başladığı anlaşılmaktadır (BOA, HR.MKT, 164/17, 23 Ekim 1856). Ancak bu faaliyetin tam olarak ne zaman başladığı belli değildir. 8 Şubat 1856 tarihli Hakkâri mahalli meclisine ait bir mazbata, isyanın başlangıç tarihi ile ilgili olarak iki yıl öncesini (Şubat 1854) işaret etse de belirtilen tarihte Mehmet Ağa henüz kaza müdürü değildi (BOA, A.MKT.UM, 228/81, 8 Şubat 1856). İngiltere'nin Musul konsolosu da 23 Haziran 1856 tarihli yazısında Mehmet Ağa'nın iki yıldan beri (kabaca 1854'ün yazından beri) Hakkâri mutasarrıfına (kaymakamına) karşı isyan halinde olduğunu belirtmiştir (BOA, HR.MKT, 156/56, 23 Haziran 1856). Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa'nın Mehmet Ağa isyanını "İzzeddin Şîr Bey isyanının bir bakiyesi" yönündeki tespiti, yukarıda Hakkâri mahalli meclisi ve İngiltere'nin Musul konsolosunun işaret ettiği 1854'lü tarihi anlaşılır kılmaktadır³.

Hırvatalı Mehmet Ağa isyanını İzzeddin Şîr Bey isyanından bağımsız bir olay olarak ele almak gerekirse Rusya'nın Mart 1855'te Kars ve Van'a yönelik başlattığı saldırıyı isyanın başlangıç tarihi olarak kabul etmek mümkündür. Saldırı sırasında cephenin hemen gerisi kabul edilen Hakkâri ve çevresinde büyük bir güvenlik zafiyeti ortaya çıkmıştı. Kaymakamlık merkezi olan Başkale'de bulunan muvazzaf askerlerin büyük bir kısmı Kars ve Bayezid'deki cephe hattına gönderilmişti. Bu durum, isyanın kısa süre içinde bölgenin geneline yayılmasına neden olmuştu (BOA, İ.DH, 345/22752, 1856).

Mehmet Ağa, ilk iş olarak Gevar, Tiyarî ve Çölemerg'de görevli Osmanlı merkez otoritesinin memurlarını görevden/bölgeden uzaklaştırdı⁴. Başkale'de ikamet eden Kaymakam Mustafa Paşa'nın bu dönemde, Mehmet Ağa'nın isyan girişimine müdahalesi ancak nasihat düzeyinde kalabilmişti (BOA, A.MKT.UM, 228/81, 8 Şubat 1856). Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa ve Anadolu Ordusu müşiri Mehmet Reşit Paşa'dan yardım istemesine rağmen Kırım Savaşı'nın en yoğun geçtiği bu dönemde (Kasım 1855) Hakkâri kaymakamının bu talebi karşılıksız kalmıştır. Ancak kış mevsiminin ortalarına doğru Kars cephesindeki Rus saldırısının etkisinin düşmesiyle asker tahriri için bölgede bulunan Anadolu Ordusu miralaylarından Tayfur Bey ve Van mahalli meclisinin üyelerinden müftü İsmail Efendi riyasetinde bir heyet, son bir kez, isyan halindeki Mehmet Ağa ve beraberindekilerle yüz yüze görüşmek ve meramlarını öğrenmek amacıyla Başkale'ye bağlı Çardıran nahiyesine gitti. Heyet, o güne kadar tahsil edilmeyen vergi borçlarının ödenmesini ve bölgede gasp edilen malların iadesini istedi. Bu talepler, taraflar arasındaki anlaşmazlığı daha da büyüttü. Görüşmeden kısa bir süre sonra bahsedilen heyetin de o an ikamet ettiği Başkale, isyancılar tarafından uzun süre kuşatma altına alındı. Kotur taraflarında bulunan Anadolu Ordusu'na bağlı nizamiye

³ Averyanov, Lazarev, Halfin ve Celil Nasturi aşiretlerinin İzzeddin Şîr Bey isyanına açık bir destek verdiklerini belirtirler. Ancak Osmanlı arşiv vesikalarında bu şekildeki bir desteğe şahit olmuyoruz. Mehmet Hilmi Paşa'nın Mehmet Ağa isyanını İzzeddin Şîr Bey isyanının bir bakiyesi yönündeki tespitini muhtemelen adı geçen kişiler de paylaşmaktadırlar. Başka bir ifade ile Averyanov, Lazarev, Halfin ve Celil aslında Nasturi aşiretleri İzzeddin Şîr Bey isyanının bakiyesi niteliğindeki Hırvatalı Mehmet Ağa isyanına destek vermişlerdir iddiasında bulunmuşlardır. Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa'nın 15 Nisan 1856 tarihli arızası. (BOA, A.MKT.UM, 232/91, 15 Nisan 1856; Halfin, 1992; Nikitine, 2015; Lazarev, 2015; Celil, 1992).

⁴ "...Hırvatalı Mehmet nâm şaki birtakım eşkıyaya öneyak olarak kaffe-i memurin-i Devlet-i Aliyye'yi oralardan kaçırmak üzere bi'l-ittifak büyükçe bir fesad ibk'ına mücaseret olmuşlar..." Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa'nın 3 Nisan 1856 tarihli arızası. (BOA, İ.DH, 345/22752, 3 Nisan 1856)

birliklerinin Başkale'ye gönderilmesiyle kuşatma kaldırılabilmiştir. Uzun süre kuşatma altında kalan başta Kaymakam Mustafa Paşa olmak üzere Hakkâri mahalli meclisi üyeleri ve diğer memurlar Anadolu Ordusu müşirine şükranlarını yazılı olarak dile getirmişlerdir (BOA, A.MKT.MHM, 85/32; BOA, A.MKT.UM, 233/50, 18 Nisan 1856; BOA, A.MKT.UM, 228/79, 4 Şubat 1856; BOA, A.MKT.UM, 228/81, 8 Şubat 1856).

1856'nın Ocak ayında kaymakamlık merkezi Başkale'ye yapılan saldırı geçici bir şekilde bastırılmıştı. İsyancılar sadece Başkale'den uzaklaştırılabilmişti. Mevcut durumu yeniden müzakere eden Hakkâri mahalli meclisi, benzer saldırıların devam edebileceğine kanaat getirerek Mehmet Ziya Paşa'dan Kotur'dakine ilave olarak Mahmudi'de bulunan nizamiye birliklerinin de bölgeye sevk edilmesini istedi. Bu yolla isyan halinde bulunan aşiretler üzerinde bir baskı oluşturulması düşünülmektedir (BOA, A.MKT.UM, 228/81, 8 Şubat 1856).

Hakkâri mahalli meclisinin hazırlıkları bu yönde devam ederken Hırvatalı Mehmet Ağa, Başkale'ye ve çevresindeki Hristiyan köylerine ikinci bir saldırı gerçekleştirdi. Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa, İngiltere'nin Musul konsolosluğu ve ABCFM mensubu misyonerlerin belirttiğine göre, saldırıya müdahale etmek isteyen Kaymakam Mustafa Paşa, olay yerinde yaralanmış ve kısa bir süre sonra da hayatını kaybetmişti (BOA, A.MKT.UM, 232/91, 15 Nisan 1856; The Missionary Herald, 1856; FO, 195/394, 7 Nisan 1856 FO, 195/394, 12 Nisan 1856)⁵. Mustafa Paşa'nın maiyetinde bulunan nizamiye askerlerinden birkaçı da yine aynı çatışmada yaşamını yitirmişti. Başkale'den sonra Çölemerg üzerine yürüyen Mehmet Ağa, buranın kaza müdürünü görevden almış ve kendi adamlarından birini müdür olarak tayin etmişti. Diğer taraftan Hakkâri mîrlerinden Süleyman Bey'in oğlunu ise Gevar'a idareci olarak atamıştı (The Missionary Herald, 1856).

Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa, Mehmet Ağa isyanının kendi idarî sahasındaki İmadiye'ye -dolayısıyla Musul tarafına- sıçramasından endişe etmekteydi. Bu yüzden İmadiye Kalesi'ni muhtemel bir saldırıya karşı tamir etmiş, kaleye gerekli miktarda nizamiye askerini yerleştirmiş ve kalede gerekli miktarda zahire depolamıştı (BOA, A.MKT.UM, 232/91, 15 Nisan 1856). İngiltere'nin Diyarbakır konsolosu da gerekli tedbirlerin acil bir şekilde alınmaması durumunda isyanın Cizre tarafına sıçrayacağı yönünde benzer bir endişeyi dile getirmişti (BOA, HR.MKT, 164/17, 24 Ağustos 1856).

Kırım Savaşı'nı müttefiklerin dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin lehine nihayete erdiren 30 Mart 1856 tarihli Paris Barış Antlaşması, Mehmet Ağa isyanının tarihî seyrini değiştirerek yukarıda bahsi geçen endişeleri boşa çıkardı. Antlaşma ile beraber hem Kafkas cephesi kapandı hem de bölge üzerindeki Rus tehdidi ve Rusya'nın Mehmet Ağa isyanına olan desteği son buldu. Ayrıca Kafkas cephesinin kapanması, Hakkâri ve çevresindeki isyanın bastırılması konusunda bölgedeki askerî ve mülkî erkânın işini de kolaylaştırmış oldu.

⁵ Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa ise Mustafa Paşa'nın ölümüne sıtmanın sebep olduğunu belirtmiştir. Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa'nın 27 Haziran 1856 tarihli yazısı (BOA, HR.SYS, 81/22, 27 Haziran 1856)

Mustafa Paşa'nın yerine daha önce de bölgede görev yapan Anadolu Ordusu'ndan Mirliya Veli Paşa geçici olarak Hakkâri kaymakamlığına atandı (BOA, A.MKT.UM, 234/38, 25 Nisan 1856). Veli Paşa'ya aynı zamanda Mehmet Ağa üzerine düzenlenecek askerî harekâtı komuta etme görevi de verildi (BOA, İ.DH, 345/22752, 3 Nisan 1856). İsyancıların merkez üssü Gevar kazasındaki Çardaran köyüydü. Çardaran köyüne düzenlenecek harekât için bir tabur piyade, iki takım süvari ve 1 dağ topu Van'da bekletilmekteydi. Bu bekleyişin sebebi Kırım Savaşı'nın henüz barışa evrilmemiş (*muharebât-ı hâzıra mübeddel-i musâlaha olamamış*) olmasındandı.

Harekât öncesinde Şirvan kazası müdürü ve *asâkir-i muvazzafa* sergerdesi Şîr Bey, *asâkir-i şahâne* binbaşlarından Siirtli Mustafa Ağa ve diğer iki binbaşının komutasında Kürdistan ve Musul eyaletlerinden oluşturulan iki bin kişilik bir redif birliği Çardaran köyüne gönderildi (BOA, A.MKT.UM, 233/50, 18 Nisan 1856). Yaşanacak çatışmadan firar edip İran tarafına kaçmaları durumunda isyancıların teslim edilmesi için Tebriz şehbenderi ve sınır bölgesindeki İran makamları ile gerekli yazışmalar yapıldı (BOA, İ.DH, 345/22752, 20 Mart 1856). Önceki tarihlerde İran ile yapılan hudut antlaşmalarının maddeleri arasında firarilerin karşılıklı iadesi hükmü de yer almaktaydı (Ateş, 2020, s. 86-88).

Çardaran üzerine gönderilen redif birliklerinin çoğunluğunun Bohtan bölgesindeki Kürt aşiretlerinden oluşması ve yoğun kış şartlarının da etkisiyle isyancılarla herhangi bir çatışma yaşanmamış, sorun barışçı yollarla halledilmişti (Marsh, 1869; The Missionary Herald, 1856; BOA, HR.MKT, 156/56, 23 Haziran 1856; BOA, İ.DH, 345/22752, 3 Nisan 1856). Buna göre; isyan halindeki aşiret liderleri, o güne kadar tahsil edilmeyen hazineye ait vergilerin tamamını ödeyeceklerine, isyan sırasında ahaliden gasp ettikleri malları iade edeceklerine ve bundan böyle *muğayir-i rızayı âlî hâl ve harekette bulunmayacaklarına* dair söz vermişlerdir. Bununla beraber sözlerinden caymamaları için isyancılardan dört şahıs rehin alınmıştır (BOA, İ.DH, 345/22752, 3 Nisan 1856).

19 Mayıs 1856 tarihli padişaha sunulan arz tezkeresinde, isyanın kan dökülmeden sonlandırılması ile ilgili yapılanlar yerinde görülmüştür (BOA, İ.DH, 345/22752, 19 Mayıs 1856). Mehmet Ağa, İran tarafına geçerek yaklaşık bir yıl boyunca burada kalmıştır (BOA, HR.MKT, 164/17, 23 Ekim 1856). İsyanı sebep olmasından dolayı tutuklanması ve yargılanması için Van valiliğine Dersaadet tarafından gerekli talimatlar verilmişse de herhangi bir sonuç alınamamıştır⁶.

Veli Paşa'nın yerine Hakkâri kaymakamlığına tayin edilen Ahmet Hamdi Paşa tarafından 12 Haziran 1857 tarihli Dersaadet'e gönderilen bir arizada ilginç bir durum ile karşılaşılmaktadır. Arizada; isyanın bastırılmasından sonra firar ederek ötede beride dolaşan Mehmet Ağa'nın Gevar'daki Hassa Ordusu binbaşısı Hacı İsmail Ağa'nın verdiği teminatla cânib-i hükümete dehalet ettiği belirtilerek bölgenin selameti açısından affı ve istihdamı talep edilmekteydi (BOA, MVL, 313/17, 12 Haziran 1857). Bu talebe cevap olarak 17 Ağustos 1857 tarihli Van-Hakkâri valisine

⁶ Mehmet Ağa'nın tutuklanmamış olmasından dolayı isyanın yeniden alevlenmesinden endişe edilmekteydi. Bu yüzden Bohtan bölgesindeki Kürt aşiretlerinden oluşan kalabalık bir redif birliği Haziran 1856'da hâlâ Hakkâri'de bulunmaktaydı. Ancak 1843 ve 1846'da yaşanan olaylardan dolayı Bohtanlı Kürtlere karşı öfkeli olan Nasturiler bu redif birliğinin acilen bölgede çekilmesini istemişlerdir. İngiltere'nin Tebriz konsolosluğundan İngiltere'nin İstanbul'daki elçisine gelen 23 Haziran 1856 tarihli yazının tercümesi. (BOA, HR.MKT, 156/56, 23 Haziran 1856).

gönderilen şukkada, Binbaşı İsmail Ağa'nın önerisi yerinde görülmüş ve Mehmet Ağa'nın yedi yüz kuruş maaş ile ordunun hizmetine alınmasına onay verildiği belirtilmektedir (BOA, A.MKT.MHM, 115/73, 17 Ağustos 1857).

İsyanın bastırılmasından yaklaşık üç ay sonra İngiltere'nin Tebriz konsolosluğundan İstanbul'a gönderilen bir raporda, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki yetkililerinin kendi aralarında yaptıkları işbirliği neticesinde Bohtan bölgesindeki Kürtlerden oluşturdukları bir fırka-i askeriye ile uzun süreden beri isyan halinde olan Mehmet Ağa isyanının bastırılmış olmasının ve isyandan sonra Tebriz'de mukim Devlet-i Aliyye şehbenderinin İran'a firar eden Mehmet Ağa üzerinde oluşturduğu baskı sonucu Hakkâri ve çevresinde Hristiyan reayaya ait gaspedilen malların iadesi hususundaki gayretlerinin takdire şayan hareketler olarak görülse de Bohtan Kürtlerinden müteşekkil askeri birliğin Tiyarî bölgesine kalıcı olarak yerleştirilmesinin anlaşılır bir tarafının olmadığı belirtilmiştir. Söz konusu askeri birliğin adının bölgede gasp ve yağma olaylarına sıkça karıştığı ve güvenliğin teminatı olacağı yerde bölgedeki ahaliye yük olduğundan acil bir şekilde bölgeden uzaklaştırılması talep edilmiştir. Ayrıca Bohtan Ekrâdî'nin Bedirhan Bey'in saldırıları sırasında bölgede meydana getirdiği vahşete atıf yapılarak benzer bir olayın tekrarlanmak üzere olduğu dile getirilmiştir (BOA, HR.MKT, 156/56, 23 Haziran 1856).

Nasturilerin meskûn bulunduğu mahallerdeki nizamiye askeri mevzusu sonraki tarihlerde Mar Şimun tarafından da Van Ermeni milleti piskoposu vekili Gabriel aracılığıyla dile getirilmiştir (BOA, MVL, 569/129, 14 Haziran 1858). Mar Şimun'un şikâyeti Meclis-i Vâlâ'da ve Dâr-ı Şûra-yı Askerî'de müzakere edilmiştir. Dâr-ı Şûra-yı Askerî'deki müzakerede, konunun Ermeni milleti piskoposu aracılığıyla Dersaadet'e iletilmiş olması yönüyle Hakkâri kaymakamı ve Van-Hakkâri valisine eleştiri getirilmiş, şikâyete konu olan meselenin araştırılması için Anadolu Ordusu'na yazı yazılmıştır (BOA, MVL, 569/129, 31 Mayıs 1858).

Van'da bulunan Redif Miralay Mustafa Bey başkanlığında oluşturulan tahkikat heyeti, şikâyet konusunu sahada incelemiş; şikâyet konusunun, Anadolu Ordusu'na mensup bir bölüğün bölgede askerî kışla binasının bulunmamasından askerlerin aşiretli Nasturilerin evlerine yerleştirilmesi ve Hakkâri kaymakamı Ahmet Paşa'nın hukuksuz bir şekilde Gevar'a müdür olarak atadığı başıbozuk sergerdesi Abdurrahman Efendi'nin keyfi uygulamaları ile ilgili olduğu belirtilmiştir. Ancak heyetin oluşturduğu uzun tahkikat metninde, İngiliz konsolosunun yukarıda dile getirdiği bir Kürt-Nasturi çatışması endişesi ile ilgili herhangi bir ibareye yer verilmemiştir (BOA, MVL, 578/46, 27 Ağustos 1858).

Bir Kürt-Nasturi İlişkiler Açısından Hırvatalı Mehmet Ağa İsyanı

Mehmet Ağa isyanının genel karakteri ile ilgili dönemin arşiv vesikalarında birbirinden farklı iki yaklaşımın ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi, İngiltere'nin bölgedeki temsilcilerinin isyana dair yaklaşım biçimidir. Bu yaklaşıma göre, Hakkâri ve çevresinde başlayan isyanın temel nedeni -tek kelime ile- Başkale'de oturan Hakkâri kaymakamı Mustafa Paşa'nın basiretsizliğidir. Rodos Adası'ndan firar edip Hakkâri'ye geldiği sıralarda Mehmet Ağa, etrafına topladığı aşiretli Kürtlerle beraber bölgede bir gasp olayı gerçekleştirmiştir. Gasp ettikleri malların taksimatı sırasında aşiret ileri gelenleri arasında bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Mehmet Ağa'nın bu mallardan daha

büyük bir hisse almak istemesi üzerine diğer aşiret ileri gelenleri bu duruma tepki göstermiş ve bunun üzerine kendi aralarında büyük bir kavga başlamıştır.

Yine bu yaklaşıma göre Başkale kaymakamı, zamanında Kürtler arasındaki bu kavgadan faydalanarak hızlı hareket etseydi Mehmet Ağa ve diğer aşiret liderlerini tutuklayabilir ve güçlerini dağıtabilirdi. Ancak Mustafa Paşa böyle davranmak yerine Mehmet Ağa'nın şerrinden korkarak (*müdârâ*) ve ikiyüzlü davranarak (*müdâhene*) büyük bir hataya düşmüştü. Mehmet Ağa'yı cezalandırmak yerine onu, Nasturilerin de meskûn bulunduğu kaymakamlık dâhilindeki tüm *varidat-ı hazinenin* memuru olarak tayin etti. Her ne kadar Mehmet Ağa bu süre zarfında bahsedilen memurluğu yürütmüş ise de bu memuriyetle beraber Hakkâri ve çevresinde hem politik hem de ekonomik olarak büyük bir güç haline gelmişti. Zaman içinde Kaymakam Mustafa Paşa'ya (veya devlete) tabiiyetini de bıraktı (BOA, HR.MKT, 164/17, 24 Ağustos 1856).

Aşiretli Nasturilerin aynı zamanda sivil lideri konumundaki Mar Şimun, Mehmet Ağa'nın bu tavrından sonra devlete ödemekle mükellef olduğu vergiyi Mehmet Ağa'ya ödememeye başladı. Bunun üzerine Mar Şimun ve aşiretli Nasturiler, Kürtlerin hedefi durumuna geldiler. Mustafa Paşa'nın Mehmet Ağa karşısındaki çaresizliğinden Mar Şimun, bu kez, Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa'dan yardım talep etmiştir. Ancak tıpkı Hakkâri kaymakamı gibi Musul mutasarrıfının da Mehmet Ağa'ya konuyla ilgili bir müdahalesi olmamıştır. Patrik Mar Şimun, karşısında muhatap olacak bir devlet yetkilisini bulamayınca Hakkâri'de kendini Kürtlere karşı savunmaya almıştır. Ancak bölgedeki bazı yetkililer (Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa, Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa...) tarafından patriğin bu tavrı, Kürtlerle beraber hareket ediyormuş gibi âsîlik olarak nitelendirilmesine neden olmuştur. Ancak işin aslı tamamen yukarıda anlatıldığı gibidir (BOA, HR.MKT, 156/56, 23 Haziran 1856; FO, 195/394, 7 Nisan 1856; BOA, HR.MKT, 164/17, 24 Ağustos 1856; BOA, A.MKT.UM, 232/91, 1856; FO, 195/394, 7 Nisan 1856).

İngiltere'nin Musul konsolosluğu tarafından birtakım duyumlara dayandırılarak hazırlanan 7 Nisan 1856 tarihli raporda, Mehmet Ağa isyanı nedemiyle aşiretli Nasturilerin büyük bir endişe içinde olduğu, Mar Şimun'un kendi hanesini terk ederek Tiyarî bölgesinde bir manastıra sığındığı, Musul mutasarrıfının Nasturilere yardım göndermesi için birkaç adamını Musul'a gönderdiği, ancak gönderilen adamların isyancı Kürtlerin eline düşmüş olabileceği belirtilmiştir (FO, 195/394, 7 Nisan 1856).

Yukarıdaki raporun kaleme alınmasından bir gün sonra Nasturilerin yardım talebini mutasarrıfa iletecek olan adamlar, Mar Şimun'un Süryanice kaleme aldığı bir mektupla Musul'a ulaşmışlardır. İngiliz konsolosluğunun Hakkâri dağlarındaki isyan konusundaki yukarıdaki duyumları ile mektupta ifade edilen hususlar paralellik göstermekteydi. Ayrıca Mar Şimun'un mektubu birkaç noktaya da açıklık getirmiştir: Mar Şimun'un ifadesine göre, hanesini terk etmesi ve Tiyarî bölgesindeki bir manastıra (Mar Sava Kilisesine) yerleşmesi olayı bir önceki yaz mevsiminde (kabaca 7-8 ay önce) gerçekleşmiştir. Olayın Mehmet Ağa'nın adamlarının Mar Şimun'un Koçanis'teki hanesine saldırması sonucu meydana geldiği belirtilmiştir. Yine Mar Şimun'un ifadesine göre birkaç ay önce de Mehmet Ağa, Elbak kazasına bağlı reaya durumundaki (aşiretli olmayan) Nasturi köylerine hücum etmiş ve köylülerin bütün mallarını gasp etmiştir (FO, 195/394, 12 Nisan 1856).

Mar Şimun, bahsedilen mektubu Hakkâri'den Musul'a getiren adamları aracılığıyla, şifahî olarak da İngiliz konsolosu vasıtasıyla Musul mutasarrıfından birtakım taleplerde bulunmuştur. Mar Şimun, mutasarrıftan ya Hakkârili Nasturilere gerekli yardım göndermesini veyahut kendilerini Kürtlerin saldırılarından korumak için gerekli iznin verilmesini talep etmiştir. Ancak Konsolos, bahsedilen bölgenin Van-Hakkâri valisinin idarî tasarrufunda bulunmasından dolayı her iki durum için de Musul mutasarrıfının yapabileceği bir şeyin olamayacağını Dersaadet'teki elçisine bildirmiştir (FO, 195/394, 12 Nisan 1856).

Bölgedeki İngiliz temsilcilerinin isyan ile ilgili raporlarında şu hususlar ön plana çıkmaktadır:

1. Öncelikle olay/olaylar, aslında, Kürt aşiretlerinin Osmanlı merkez otoritesine karşı doğrudan bir isyan hareketi değildir. Hakkâri ve çevresinde sıklıkla görülen sıradan bir asayiş olayı olup Bedirhan Bey'in saldırıları gibi Kürt aşiretlerinin bölgedeki Nasturi ve diğer Hristiyan unsurlara yönelik saldırılarından ibarettir.
2. Hakkâri kaymakamının zamanında olaya müdahale etmemesi veya edememesi ve gerekli adımları atmaması, olayın büyümesine ve bir isyana dönüşmesine neden olmuştur. Mustafa Paşa'nın yerine Hakkâri'ye güçlü bir idarecinin/kaymakamın atanması, ileride benzer durumların yaşanmasını engelleyecektir.
3. Aşiretli Nasturilerin (veya Mar Şimun'un) Osmanlı merkez otoritesine karşı bahsedilen isyana herhangi bir dahli ve destekleri söz konusu olmamıştır.
4. İngiltere'nin bölgedeki temsilcilerinin iddialarından çıkarılabilecek dolaylı bir sonuç ise isyanın Rusya ile bir ilintisinin olmadığıdır.

İsyanın genel karakteri ile ilgili bir diğer görüş ise Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa ve Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa gibi bölgedeki bürokratlar ile Amerikalı misyonerler ve Rus subay Averyanov tarafından dillendirilmiştir. Bu görüşe göre, Mehmet Ağa'nın takındığı tavır ne sıradan bir asayiş olayıdır ne de Kürtler ile Nasturiler arasındaki çatışmanın bir ürünüdür⁷. Kürtler ile Nasturiler arasında bir asayiş olayı veya çatışmanın olması bir tarafa isyan sırasında iki unsur arasında bir ittifak bile söz konusu olmuştu.

Mehmet Ziya Paşa ve Mehmet Hilmi Paşa'ya göre İngiliz konsolosluklarının bahsettiği Kaymakam Mustafa Paşa'nın ihmalkârlığı önemli bir husus kabul edilse bile isyanın asıl nedeni, modern dönemdeki merkezileşme politikaları (Tanzimat uygulamaları) ile Hakkâri ve çevresindeki geleneksel/yerel (veya müstakil) yönetim anlayışına son verilerek yeni bir idarî yapının tesis edilmesi idi. Bedirhan Bey isyanından beri bölgedeki rüesâ-yı Ekrâd bu politikaları bir türlü içine sindirememişti. Kırım Savaşı'nın Hakkâri ve çevresinde oluşturduğu otorite/güvenlik boşluğu, Kürt ve Nasturi aşiret liderlerine aradığı fırsatı vermiştir. Dolayısıyla Mehmet Ağa isyanını daha önce bölgede ortaya çıkan Bedirhan Bey, Nurullah Bey ve İzzeddin Şîr Bey isyanları gibi bir 'gaile-i Ekrâdiye' olarak değerlendirmişlerdir (BOA, A.MKT.UM, 232/91, 15 Nisan 1856).

⁷ Hakkâri ve çevresinde bu dönemde meydana geleb olaylar "... aşâir-i Ekrâdın bir müddetten beri hükûmet aleyhine iş'âl eylediği nâire-i bağı ve şekâvet ..." olarak değerlendirilmiştir. Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa'nın 15 Nisan 1856 tarihli yazısı (BOA, A.MKT.UM, 232/91, 15 Nisan 1856).

Bölgedeki bürokratların Mehmet Ağa isyanının genel karakterine dair asıl dikkat çekici yaklaşımı, Kürt-Nasturi ilişkileri ile ilgili olan boyutudur. Musul mutasarrıfı, 14 Mart 1856 tarihli arızasında, isyanın bu kadar uzun (yaklaşık iki yıl) sürmesinin ve uzun süre bastırılmamasının (*adem-i izâlesinin*) sebebinin Mar Şimun'un isyancılara sağladığı destekle (*cânib-i eşkıyaya bir kuvvet-i maneviye göndermesi*) açıklamıştır. Mar Şimun'un isyancılara sağladığı destek meselesinin Musul ve çevresinde alenen bilinen bir durum olduğunu eklemiştir (BOA, HR.SYS, 81/22, 14 Mart 1856). Ayrıca Mar Şimun'un Rusya'dan yana olan eğiliminin de altını çizerek bu konudaki görüşlerini daha önce de Dersaadet'e bildirdiğini belirtmiştir (BOA, HR.SYS, 81/22, 28 Mayıs 1856).

Patriğin Rusya'ya olan eğilimi ile ilgili rivayetleri dile getiren Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa da Musul mutasarrıfının bu yöndeki düşüncesine destek vermiştir. Vali, yazısında Hakkâri ve çevresindeki Nasturilerin tıpkı Kürtler gibi aşiretli bir yapıya ve belli bir silahlı güce sahip olduklarını dolayısıyla İngiltere'nin Musul konsolosunun iddia ettiği gibi Kürtlerin saldırısına uğramış olmalarının söz konusu dahi olamayacağını belirtmiştir. Aşiretli Nasturiler, Patrik Mar Şimun'a mutlak bir şekilde bağlıdırlar ve kendilerini Kürtlerin saldırılarına karşı koruyabilecek güce sahiptirler. İsyana ilgili Mehmet Ziya Paşa ayrıca, Mar Şimun'un Tebriz'deki Rus konsolosla sürekli diyalog halinde olduğunu ve söz konusu isyana açık bir şekilde destek verdiğini belirtmiştir. Ona göre; Kürt aşiretleri, Mar Şimun'dan destek almamış olsalardı isyan bu seviyeye kesinlikle gelemezdi (BOA, HR.SYS, 81/22, 27 Haziran 1856).

Kırım Savaşı sırasında bölgede bulunan ABCFM mensubu misyonerlerin isyanın seyri ile ilgili beyanları, Van-Hakkâri valisi ve Musul mutasarrıfının dile getirdikleri ile paralellik göstermektedir. Mehmet Ağa ile Mar Şimun arasındaki dostça ilişkilerden bahseden misyoner Rhea, özellikle Kars'ın Kasım 1855'te Rus işgaline uğramasından sonra Mar Şimun'un Hakkâri ve çevresindeki reaya ve aşiretli tüm Nasturiler üzerinde bir otorite kurmaya çalıştığını ve otoritesine muhalif olan Nasturileri Mehmet Ağa'nın da yardımıyla cezalandırdığını belirtmektedir. Söz gelimi Rhea'nın o günlerde ikamet ettiği Nasturi Memikan köyü, Hırvatalı Mehmet Ağa'nın adamları tarafından yağmalandı. Fakat bu yağmalamanın talimatı bizzat Mar Şimun tarafından verilmiştir (The Missionary Herald, 1856, s. 175).

Mehmet Ağa isyanından yaklaşık 50 yıl sonra çeşitli görevler için bölgede bulunan Rus istihbarat subayı Averyanov da bu döneme ve Mehmet Ağa isyanına dair önemli bilgiler vermektedir. Kars'ın işgalinden sonra Kafkasya cephesindeki Rus komutanların Patrik Mar Şimun ile mektuplaşmalarını aktaran Averyanov, Patrik'in Albay Hreşçatitskiy'e gönderdiği 30 Mart 1855 tarihli mektubunu şu şekilde aktarmaktadır:

“...Saygıdeğer Albay, Van'a ne zaman yürümek niyetindesiniz, beni bu konuda bir hafta öncesinden haberli kılınız ki, ben kendi adıma hazırlıklarımı yapabileyim ve size yardıma gelebileyim. Lütfen acele ediniz. Biz Van'ı ancak bu takdirde çabucak alabiliriz. Bütün bu durumları, Knez Bebutov'a ulaştırmanızı ve kendilerini, bendenizin sizden yana olduğum ve elimden gelen her şeyi yapacağım konusunda ikna etmenizi istirham ederim Sizin birlikleriniz Van'a ulaşınca, Van ile Musul arasında kalan bölgenin sorumluluğunu ben üstleniyorum. Bu arada şunu da ilave etmeliyim ki, Bedirhan Bey'in yeğeni İzzeddin Şîr Bey geçenlerde Türklerle savaştı.... Ama daha sonra Musul'da yaşayan İngiliz konsolosu tarafından aldatılarak yakalandı. Ona bağlı Kürtlerin tümü benim himayemi

istiyorlar. Ben onlara Hristiyanlara dokunmamalarını, Türklere karşı ise diledikleri gibi hareket etmelerini emrettim...”

Yine Mar Şimun, bölgedeki Rus Kolordu Komutanı Bebutov'a gönderdiği 15 Mayıs 1855 tarihli mektubunda da “...benim emrimde ne kadar hazır kuvvet bulunduğu yolunda size bilgi ulaştırmamı istiyorsunuz. Siz de bilirsiniz ki, elimdeki kuvvetin sayısını tam olarak tespit etmem çok zordur...” şeklinde benzer ifadeleri kullanmaktaydı. Maddi olarak gerekli imkânlarla sahip olmadığını belirterek kendisine bağlı kuvvetlerin iâşe ve barınmasını temin edemediği için toplayamadığını dolayısıyla emri altındaki askerlerin sayısını tam olarak bilemediğini belirttikten sonra “...ancak size şunu ulaştırabilirim ki, sadece sizin Van'a gelmenizi bekleyen Süryanilerin (Nasturilerin) yaşadığı sekiz taşra (nahiye) benim etki alanım içinde bulunmaktadır. Hâlihazırda burada (Hakkâri ve çevresinde) çok az Türk askeri var... şimdilik Kürtleri bizim yanımıza çekmek için alenen çalışmıyorsam da, halkın genel eğilimine bakarsak, size iltihak etmek için Kürtler de Ermeniler de dört gözle sizin gelmenizi bekliyorlar...” ifadelerine yer vermiştir (Averyanov, 2010, s. 137-138).

Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı, Kürtlerin Nasturilerle olan çatışması ekseninde gelişen sıradan bir asayiş olaylar zinciri miydi yoksa Rusya'nın bölgedeki yayılmacı politikası paralelinde bölgedeki Kürt ve Nasturi aşiretlerinin geleneksel imtiyazlı idarî statülerini elde etmek için Osmanlı merkez otoritesine karşı ortaklaşa gerçekleştirdikleri bir isyan hareketi miydi tartışmasını, aslında, dönemin arşiv vesikalarının satır aralarında da bulmak mümkündür. Van-Hakkâri valisi Mehmet Ziya Paşa, isyanın bastırılmasından sonra konu ile ilgili olarak Mar Şimun'un isyan sırasında Mehmet Ağa'ya destek verdiğini, Rusya'ya olan eğiliminden dolayı o zamanlar Rusya'nın Tebriz konsolosu ile irtibat halinde olduğu halde şartların değişmesi ile beraber daha sonra Rusları bırakarak Musul'da bulunan İngiltere konsolosluğu ile irtibata geçmeye başladığını söyler (BOA, HR.SYS, 81/22, 27 Haziran 1856). Benzer bir değerlendirme, daha isyan sırasında Musul mutasarrıfı Mehmet Hilmi Paşa'dan gelmiştir. Mar Şimun'un Kırım Savaşı'nın sonucuna göre (*netâyic-i ahvâl-ı âleme intizaren*) hareket ettiğini bu yüzden bu aralar (isyan sırasında) savaşın şartları Osmanlı Devleti'nin aleyhinde görüldüğü için Rusya'dan yana ve Kürtlerle beraber hareket ettiğini belirtmiştir (BOA, A.MKT.UM, 232/91, 15 Nisan 1856; BOA, HR.SYS, 81/22, 14 Mart 1856).

Eldeki arşiv vesikaları bir bütün olarak değerlendirildiğinde isyanın Kürt-Nasturi ilişkileri boyutuyla ilgili şu sonuçlara varmak mümkündür: Kabaca, Mart 1855 ile Mart 1856 arasındaki zaman diliminde Hakkâri ve çevresinde etkili olan Hırvatalı Mehmet Ağa isyanında, Kırım Savaşı'nın oluşturduğu koşulların etkisiyle reaya durumundaki bazı Nasturi köylerine Kürt saldırıları olmuşsa da -genel anlamda- isyan süresi boyunca Kürtler ile aşiretli Nasturiler arasında bir ittifak söz konusu olmuştur. Kaldı ki ABCFM'li misyonerlerin iddiasına göre, Kürt aşiretleri tarafından reaya Nasturilerin meskûn bulunduğu köylere düzenlenen saldırıların da -en azından bir kısmının- kendi topluluğu üzerinde etkili olmaya çalışan Mar Şimun'un talimatıyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla isyanın genel karakteri ile ilgili bölgedeki bazı Osmanlı bürokratlarının, Amerikalı misyonerlerin ve Rus subay Averyanov'un iddia ettiği “Kürtler ve Nasturiler ittifak halinde Osmanlı merkez otoritesine karşı isyan etmişlerdir” görüşü daha rasyonel bir yaklaşım gibi görünmektedir.

Mar Şimun'un 1856 Nisan'ının başlarında İngiltere'nin Musul konsolosluğuna gönderdiği yazısı da aslında bu yaklaşımı doğrulamaktadır. 8 Nisan'da Musul'a ulaşan yazıda Mar Şimun; “...geçen

yaz mevsiminde hakkımızda duyduğunuz şeylerin tamamı doğru olup Mehmet Ağa'nın askerleriyle beraber beni evimden zorla uzaklaştırması üzerine Tiyarî'ye gelip Mar Sava Kilisesine yerleştim..." ifadelerine yer vermektedir (FO, 195/394, 12 Nisan 1856). Bu ifadeden şu sonucu çıkarmak da mümkündür: Mar Şimun, Hakkârî ve çevresinde meydana gelen olaylarla ilgili 7-8 ay boyunca Musul mutasarrıfına veya Musul'daki İngiliz konsolosuna herhangi bir bilgi vermemiştir. Belki de bilgi verme gereği duymamıştır. Çünkü Mar Şimun, bu süre zarfında, Osmanlı Devleti ve İngiltere'ye karşı Mehmet Ağa ile beraber Rusya'nın yayılmacı politikalarına uygun bir siyasî tavır takınmaktaydı.

"Mehmet Ağa isyanı, bir Kürt-Nasturi çatışmasıdır." görüşüne kaynaklık eden Mar Şimun ile İngiltere'nin bölgedeki temsilcileri arasındaki yazışmaların tamamı, Kırım Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin lehine sonuçlandığı Paris Antlaşması (30 Mart 1856) sonrası kaleme alınan vesikalardır (FO, 195/394, 7 Nisan 1856; BOA, HR.MKT, 156/56, 23 Haziran 1856; BOA, HR.MKT, 164/17, 24 Ağustos 1856; FO, 195/394, 12 Nisan 1856). Başka bir ifade ile İngiltere'nin bölgedeki temsilcileri, isyan sırasında Mar Şimun'un Rusya ve Mehmet Ağa isyanı ile olan ilişkisini Osmanlı merkez otoritesi nezdinde manüple etmeye çalışmıştır. Rusya'nın güneydeki Basra Körfezi'ne doğru yayılmacı politikasını kendi emperyal çıkarları açısından bir tehdit olarak gören ve Nasturiler üzerindeki kontrolünü kaybetmek istemeyen İngiltere'nin bu yönde bir politika izlemiş olması anlaşılır bir durumdur.

Sonuç

İngiltere'nin bölgedeki temsilcilerinin/konsoloslarının aksi yöndeki iddialarına rağmen Hakkârî ve çevresinde meskûn Nasturi aşiretlerinin Kürt aşiretleri ile beraber Hırvatalı Mehmet Ağa isyanına destek verdikleri görülmüştür. Söz konusu desteğin Cizre mütesellimi ve Bohtan mîri Bedirhan Bey'in 1840'lı yıllarda Hakkârîli bazı Nasturi aşiretleri üzerine düzenlediği ve katliamla özdeşleşen askerî harekâtlarından kabaca on yıl sonra gerçekleşmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Üstelik bölgedeki Kürt ve Nasturi aşiretleri arasındaki iyi ilişkiler Hırvatalı Mehmet Ağa isyanı ile sınırlı da değildir. Benzer ilişkilerin sonraki tarihlerde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Bedirhan Bey'in bahsi geçen askerî harekâtlarından kısa bir süre sonra bölgede iki unsur arasında oluşan söz konusu iyi ilişkilerin literatürde oluşmuş olan bilgilerden farklı olduğu görülmektedir. Bu durum 19. yüzyıl Kürt Nasturi ilişkilerinin dönemin arşiv vesikaları ışığında yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Kaynakça

- BOA, A.AMD, 18/97. (2 Haziran 1850).
- BOA, A.MKT, 222/20. (4 Eylül 1849).
- BOA, A.MKT.MHM, 115/73. (17 Ağustos 1857).
- BOA, A.MKT.MHM, 85/32. (3 Mart 1856).
- BOA, A.MKT.MVL, 18/64. (4 Eylül 1849).
- BOA, A.MKT.UM, 228/79. (4 Şubat 1856).
- BOA, A.MKT.UM, 228/81. (8 Şubat 1856).
- BOA, A.MKT.UM, 232/91. (15 Ağustos 1856).
- BOA, A.MKT.UM, 232/91. (15 Nisan 1856).
- BOA, A.MKT.UM, 233/50. (18 Nisan 1856).
- BOA, A.MKT.UM, 234/38. (25 Nisan 1856).

BOA, HR.MKT, 156/56. (23 Haziran 1856).
BOA, HR.MKT, 164/17. (23 Ekim 1856).
BOA, HR.MKT, 164/17. (24 Ağustos 1856).
BOA, HR.SYS, 81/22. (14 Mart 1856).
BOA, HR.SYS, 81/22. (27 Haziran 1856).
BOA, HR.SYS, 81/22. (28 Mayıs 1856).
BOA, İ.DH, 345/22752. (1856).
BOA, İ.DH, 345/22752. (20 Mart 1856).
BOA, İ.DH, 345/22752. (3 Nisan 1856).
BOA, İ.DH, 345/22752. (9 Mayıs 1856).
BOA, İ.MMS, 4/135. (20 Aralık 1854).
BOA, İ.MMS, 4/135. (26 Aralık 1854).
BOA, İ.MVL, 148/4190. (24 Temmuz 1849).
BOA, İ.MVL, 148/4190. (3 Haziran 1849).
BOA, İ.MVL, 148/4190. (9 Haziran 1849).
BOA, İ.MVL, 157/4513. (18 Ekim 1849).
BOA, İ.MVL, 157/4513. (19 Aralık 1849).
BOA, İ.MVL, 157/4513. (20 Aralık 1849).
BOA, İ.MVL, 157/4513. (29 Kasım 1849).
BOA, İ.MVL, 157/4513. (7 Kasım 1849).
BOA, İ.MVL, 170/5057. (4 Haziran 1850).
BOA, İ.MVL, 343/14830. (1855).
BOA, MVL, 313/17. (12 Haziran 1857).
BOA, MVL, 569/129. (14 Haziran 1858).
BOA, MVL, 569/129. (31 Mayıs 1858).
BOA, MVL, 578/46. (27 Ağustos 1856).
(1856). The Missionary Herald, 52.
FO, 195/394. (7 Nisan 1856).
FO, 195/394. (12 Nisan 1856).

Ateş, S. (2020). *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914*. İstanbul: Küre Yayınları.
Averyanov, P. İ. (2010). *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*. (İ. Kale, Çev.) İstanbul: Avesta Yayınları.

Badger, G. P. (1852). *The Nestorians and Their Rituals with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844* (Cilt I). London.

Campanile, G. (2009). *Kürdistan Tarihi*. (H. Bucak, Çev.) İstanbul: Avesta Yayınları.

Celil, C. (1992). *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*. Ankara: Öz-ge Yayınları.

Deniz, M. S. (2021). *XIX. Yüzyıl Hakkâri ve Çevresinde Kürt-Nasturi İlişkileri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Drouville, G. (1825). *Voyage en Perse* (Cilt I). Paris.

- Halfin. (1992). *XIX. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*. İstanbul: Komal Yayınları.
- Jwaideh, W. (2016). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*. (İ. Çekem, & A. Duman, Çev.) İletişim Yayınları.
- Kieser, H. (2013). *Iskalanmış Barış*, (Atilla Dirim, Çev.) İletişim Yayınları.
- Lazarev, M. S. (2015). 19. Yüzyılda Kürdistan (1800-1880). M. S. Lazarev & Ş. X. Mihoyan (Ed.), *Kürdistan Tarihi içinde* (İ. Kale, Çev., ss. 105-156). İstanbul.
- Marsh, D. W. (1869). *The Tennessean in Persia and Kurdistan*. Philadelphia.
- Nikitine, B. (2015). *Kürtler*. (N. Uğurlu, Çev.) İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Öğün, T. (2010). *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Pinkerton, J. (1811). *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in all Parts of the World* (Cilt IX). London.
- Rondot, P. (1936). Les Tribus Montagnardes de l'Asie Antérieure Quelques Aspects Sociaux des Populations Kurdes et Assyriennes. *Bulletin d'Etudes Orientales* (ss. 1-50).